

ПРАВОВА ПРИРОДА ВІДНОСИН МІЖ НЕПІДПРИЄМНИЦЬКИМ ТОВАРИСТВОМ ТА ЙОГО УЧАСНИКАМИ

Кацюба Карина Валеріївна,
асистент кафедри цивільного права № 1,
Національний юридичний університет імені Ярослава
Мудрого, Україна, м. Харків
e-mail: KarinaKatsiuba@gmail.com
ORCID 0000-0002-9034-8777

Нікого не примушують користуватися своїм правом*.

Розкрито сутність правової природи відносин між непідприємницьким товариством і його учасниками. Проаналізовано погляди науковців щодо визначення та змісту корпоративних прав у непідприємницьких товариствах. Зроблено висновок, що в непідприємницькому товаристві існують два види правовідносин – внутрішньокорпоративні та майнові, які регулюються різними методами цивільного права.

Ключові слова: відносини; непідприємницьке товариство; право участі; членство; майнові внески.

Постановка проблеми. Сьогодні багато непідприємницьких товариств України (далі – НТ) показали себе як активно діючі, тобто такими, що здатні вирішувати гострі соціальні проблеми, з якими, з низки причин, не справляється держава. Серед них – підтримка і захист прав соціально уразливих верств населення (діти, молодь, жінки, військовослужбовці, ветерани, біженці, переселенці, інваліди та ін.); відстоювання прав громадян на сприятливе навколишнє середовище; вирішення питань, пов'язаних з місцевим самоврядуванням; організація дозвілля; освіта; перекваліфікація; соціальна реабілітація та ін.

Різноманіття форм НТ прямо залежить від певної мети, заради якої воно створюється, та його функцій. Одні з них створюються й функціонують заради надання економічних благ невизначеному колу осіб, які не є учасниками самого НТ (благодійні організації, установи, фонди), інші – задля задоволення потреб, насамперед самих учасників НТ (громадські організації, об'єднання

* лат. *Nemo iure suo uti cogitur.*

співвласників багатоквартирних жилих будинків, кредитні спілки).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі питання правового статусу НТ досліджено у працях О. О. Біляєва, В. І. Борисової, І. П. Жигалкіна, В. І. Жукова, В. В. Кочина, І. М. Кучеренко, В. Ф. Піддубної, І. В. Спасибо-Фатєєвої, Н. Ю. Філатової та багатьох інших учених, що підкреслює актуальність теми дослідження.

Незважаючи на значний інтерес науковців до питань діяльності НТ, залишається ще багато невирішених проблем, серед яких правова природа відносин між НТ та його учасниками.

Мета статті – з'ясувати правову природу відносин між НТ та його учасниками залежно від типу НТ та мети його створення.

Виклад основного матеріалу. Наділення НТ (громадських, релігійних, благодійних тощо) статусом юридичної особи пояснюється тим, що хоча в науковій літературі їх відносять до «непрофесійних учасників цивільних відносин», досягнення мети їх створення, а також реалізація права на здійснення підприємницької діяльності неможливі без їх участі в цивільних відносинах.

Розглядаючи НТ як суб'єкт права, слід відмітити законодавче обмеження правосуб'єктності НТ певною метою, заради якої воно створювалося, а тому позбавлене права використовувати свою самостійну правоздатність всупереч цій меті. У цьому випадку йдеться про спеціальну правоздатність НТ. Вимоги щодо спеціальної правоздатності поширюються саме на НТ та установи. Саме тому необхідно згадати, що здійснення юридичною особою дій, які суперечать встановленій для нього меті, тобто вихід за межі (*ultra vires*) правоздатності, що надавалася, довгий час вважалось неправомірним, адже у самій ліберальній американській правовій доктрині концепція *ultra vires* розглядалась як один із засобів контролю засновників (учасників) за діяльністю створюваної ними організації [1, с. 75–78].

Для НТ характерними є дві ознаки: по-перше, це заборона одержання прибутку як головної мети діяльності; по-друге – заборона розподілення

прибутку між учасниками.

Перша ознака є конститутивною, тому що НТ мають право поряд зі своєю основною діяльністю здійснювати підприємницьку діяльність тільки за умови, що вона відповідає меті, для якої вони були створені, та сприяє її досягненню.

Щодо другої ознаки, то в правозастосовчій діяльності виникають складнощі розмежування непідприємницької та підприємницької діяльності в рамках однієї юридичної особи, а досвід доводить, що саме заборона розподіляти отриманий прибуток між учасниками юридичної особи є найбільш впливовим засобом відмежування НТ від підприємницьких товариств [2, с. 172–173]. Прибуток НТ реінвестується на розвиток тієї мети, заради якої воно створювалося. Так, прибуток наукових організацій витрачається на здійснення нових проектів, придбання необхідного їм для виконання своїх завдань устаткування та сировини.

Незаперечно те, що створюючи НТ (громадську, релігійну та благодійну установу тощо), його засновники, вочевидь, переслідують цілком певні соціальні, культурні та інші загальнокорисні цілі, а звільнення такої організації від будь-яких статутних обмежень призвело б до ігнорування інтересів засновників. Звідси випливає, що причини надання НТ спеціальної цивільної правоздатності полягають, у тому числі, в захисті прав їх засновників. Це питання тим паче актуальне у зв'язку з тим, що НТ сьогодні беруть активну участь у цивільних правовідносинах, а ціла низка питань стосовно належного закріплення на законодавчому рівні їх правового статусу наразі не вирішена.

НТ створюється для досягнення певної мети, зазначеної в його установчих документах. Така мета може полягати, наприклад, відповідно до Закону України «Про благодійну діяльність та благодійні організації» від 05.07.2012 р. [3] – у здійсненні благодійної діяльності в одній чи кількох сферах, визначених цим Законом, як основної мети її діяльності; відповідно до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23.04.1991 р. [4] – у задоволенні релігійних потреб громадян сповідувати і поширювати віру; відповідно до Закону України «Про кредитні спілки» від 20.12.2001 р. [5] – у

задоволенні потреб членів кредитної спілки у взаємному кредитуванні та наданні фінансових послуг за рахунок об'єднаних грошових внесків її членів.

Для НТ встановлено безліч цілей створення і діяльності, у зв'язку з чим передбачено додатковий критерій правоздатності – предмет діяльності, а саме певний цільовий перелік видів діяльності, який, за загальним правилом, встановлює його засновник чи засновники.

Цивільно-правовий статус відображає подвійність майнового стану, оскільки враховується мета створення НТ та інтереси учасників. У зв'язку з цим уявляється можливим виділити НТ двох видів: перші – створені для досягнення немайнових благ в широкому сенсі, яскравим прикладом яких є релігійні організації, політичні партії, фонди; ті, що мають за мету задоволення інтересів їх учасників (об'єднання співвласників багатоквартирних будинків, споживчі кооперативи).

Учасники НТ першого виду позбавлені будь-яких майнових чи зобов'язальних прав, а другого – можуть наділятися деякими правами. Мета створення других очевидна – задоволення матеріальних потреб виключно її учасників, тобто юридична особа створюється в приватних інтересах.

Правова природа відносин між непідприємницьким товариством і його учасниками ґрунтується на закріпленому законодавством «праві участі» в товаристві. Для її дослідження слід визначитися з правовою природою «права участі» в НТ на правах юридичної особи. Цивільний кодекс України у ст. 100 (далі – ЦК України) [6] оперує терміном «право участі у товаристві», маючи на увазі всі товариства, в тому числі й непідприємницькі, але виключає установи, які також мають непідприємницький характер. Поряд з «участю» законодавством також використовується термін «членство», який застосовується, наприклад, до кооперативів у Законі України «Про кооперацію» від 10.07.2003 р. [7]. А в Законі України «Про громадські об'єднання» від 22.03.2012 р. [8] «членство» та «участь» взагалі ототожнюються. Звідси доходимо висновку, що для НТ це не є принциповим, але ж доцільніше використовувати термін «право участі», щоб уніфікувати застосування

дефініції.

Визначення «право участі» ЦК України не надається. Тому при з'ясуванні сутності цього права слід виходити, перш за все, із загального розуміння поняття «участь» та аналізувати закріплені законодавством права учасників товариств. Юридична природа права участі в товаристві на правах юридичної особи є специфічним потестативним правом, тобто правом товариша на власні дії, які викликають в іншій особі – товариша стан зв'язаності. Можна стверджувати, що право участі обумовлює причетність до чогось, у чому особа бере участь, тобто цим засвідчується той факт, що особа перебуває в певному зв'язку з іншими особами. Ця зв'язаність не є зобов'язанням за класичною лінією «кредитор-боржник». Разом із тим це право не є так зване секундарне право – право, якому не протистоїть якийсь обов'язок.

Для визначення юридичної природи «права участі» в товаристві слід звернутися до ст. 100 ЦК України, де воно закріплено як особисте немайнове право. З цього приводу І. В. Спасибо-Фатєєва зазначає, що такий юридичний прийом, очевидно, застосовано з метою підкреслення значущості для його носія зв'язку з юридичною особою (участі в ній) і наголошення на тому, що за своєю сутністю цей зв'язок не є матеріальним (майновим), тобто як такий він не може бути об'єктом цивільних правовідносин і не характеризується оборотоздатністю [9, с. 18].

Особливість права участі в товаристві розкривається у діях товариша в товаристві, які водночас є і повноваженням, і обов'язком. Воно не будується по лінії «кредитор-боржник». Право участі в «союзі осіб» одночасно є обов'язком в «союзі вкладів». «Союзу осіб» притаманний метод правового регулювання внутрішньокорпоративного правовідношення, який полягає в рішенні органу товариства, яке прийняте більшістю й обов'язкове для меншості товаришів, що цілком відповідає методу демократичного централізму. Тобто в союзі осіб немає права на вето, а існує певна внутрішньокорпоративна підпорядкованість. За своєю юридичною природою – це організаційні правовідносини (право

участі), предмет цивільного права. «Союзу вкладів» притаманний метод правового регулювання, який є методом цивільного права. Це метод юридичної рівності, тобто не підпорядкованість суб'єктів цивільних правовідносин один одному. Це майнові правовідносини, в яких його учасники, будучи товаришами, відносяться один до одного як рівні, як сторони по лінії «кредитор-боржник».

Науковці відзначають дві складові структури корпоративних прав – управлінську і майнову. На їх нерозривність вказують І. В. Спасибо-Фатєєва, В. І. Борисова і С. В. Казанцев. Зокрема, останні називають корпоративні відносини змішаними майново-організаційними, в яких організаційні елементи спрямовані на обслуговування як речових, так і зобов'язальних відносин [10, с. 134].

Більшість НТ побудовані на корпоративних (членських) засадах. Але існує й інша група НТ, які не мають членства (наприклад, фонди й т.ін.) Як вказувалося раніше, законодавство в одних випадках розмежовує учасників і членів НТ, а в інших ототожнює їх. Наприклад, відповідно до Закону України «Про громадські об'єднання» від 22.03.2012 р. [8] законодавець оперує дефініцією «члени (учасники)» громадських об'єднань, які оформлюють свою участь у ньому індивідуальними заявами, мають право обирати й бути обраними до керівних і контрольно-ревізійних органів, а також контролювати діяльність керівних органів громадського об'єднання. Учасники об'єднання формально не закріплюють своєї участі в його діяльності, володіють у порівнянні зі членами більш вузькими правами.

У корпоративному праві в інтересах економічного обороту компетенція органів підприємницьких товариств регламентується на законодавчому рівні більш чітко. Крім того, до підприємницьких товариств пред'являються більш тверді вимоги щодо ведення справ і надання звітності, що сприяє захисту прав не тільки третіх осіб, але й їхніх засновників (учасників).

Підвищений захист прав і законних інтересів засновників (учасників) підприємницьких товариств є відповідною реакцією на необхідність

забезпечення стабільності економічного обороту. Сам же розподіл товариств на підприємницькі та непідприємницькі відповідає не лише інтересам третіх осіб, але й слугує певною мірою захистом прав учасників. У цьому, на наш погляд, і полягає його основне функціональне призначення. Найважливішим засобом захисту прав учасників (членів) НТ є їхнє право на свободу об'єднання та виходу з організації. Відповідно до ст. 36 Конституції України [11] ніхто не може бути примушений до вступу в будь-яке об'єднання громадян або перебуванню в ньому. Але дане правило діє не у всіх випадках, а лише доти, поки в відносинах між товариством і його учасниками (членами) не виникла матеріальна зацікавленість. У цьому випадку вихід з товариства пов'язаний для учасника (члена) зі значними майновими втратами. Саме це й змушує їх найчастіше залишатися в НТ.

Необхідно розглянути два випадки наявності матеріальної зацікавленості у відносинах між членами (учасниками) й НТ: НТ, у яких майнові внески носять значний характер і виконують функції, близькі до функцій майнових внесків у підприємницьких товариствах («НТ з майновими внесками»); НТ, що надають товари, роботи й послуги безпосередньо своїм учасникам (членам) на оплатній основі. Зупинимося на більш докладному розгляді цих ситуацій.

1. НТ з майновими внесками.

Ситуацію, коли майнові внески учасників (членів) носять значний характер і виконують функції, близькі до функцій майнових внесків у підприємницьких товариствах, можна спостерігати, коли НТ набуває різне дороге устаткування для спільного користування за рахунок своїх учасників (членів). У цьому випадку учасники (члени) НТ крім членських вносять значні за величиною одноразові майнові внески. На перший погляд, це відповідає інтересам як усіх членів (учасників), так і кожного окремо. Але не все тут так просто. Відповідно до законодавства НТ є власниками свого майна, що формується поряд з іншими джерелами й за рахунок членських і майнових внесків учасників (членів). При цьому учасники (члени), що вибувають, за загальним правилом, не мають зобов'язального права вимоги до організації. А

це означає, що навіть якщо установчі документи передбачають обов'язок НТ повернути учасникам (членам), що вибувають, сплачені ними суми, у більшості випадків майнові інтереси учасників (членів) не гарантовані тій мірі, як у більшості підприємницьких товариств. Наприклад, засновники (учасники) підприємницьких товариств наділяються зобов'язальним правом вимоги до своєї організації. Це виражається в їхньому праві на одержання частини прибутку або інших благ, одержаних у результаті діяльності юридичної особи, на участь у керуванні справами, на ліквідаційну квоту й т. ін. Їхні засновники (учасники), передаючи підприємницькому товариству майно, захищені не тільки через наділення їхнім зобов'язальним правом вимоги до організації, але й через додаткові гарантії, такі, як більше тверда система фінансового обліку й контролю, обов'язкове створення органів, що здійснюють контроль, розширення кола обов'язкових повноважень загальних зборів учасників (засновників) і т.п.

Крім того, підприємницькі товариства передбачають розподіл одержаного прибутку між учасниками (засновниками). Ця можливість є основною причиною участі останніх в діяльності підприємницьких товариств. Засновники (учасники) передають своє майно у власність підприємницького товариства в надії одержати прибуток. Навпаки, участь у діяльності НТ будується на непередбачуваному підґрунті, тому що учасники вносять членські й майнові внески за загальним правилом для досягнення суспільно корисної мети, а не в надії одержати від НТ матеріальну вигоду у вигляді прибутку. Вступ до того чи іншого НТ може супроводжуватися мотивами, пов'язаними із задоволенням певних матеріальних потреб. Але при цьому мова йде про надання товарів, робіт і послуг з боку НТ (наприклад, одержання професійних консультацій з різних питань і технічної допомоги), а не про розподіл прибутку, що є результатом участі підприємницьких товариств у підприємницькій діяльності.

Таким чином, вихід з НТ з майновими внесками пов'язаний для його учасників (членів) зі значними майновими втратами. При цьому захисна

функція права виходу учасників (членів) з такого НТ практично відсутня, що неминуче породжує потребу в законодавчому закріпленні додаткових заходів щодо захисту прав і законних інтересів учасників (членів).

На наш погляд, додатковий захист прав і законних інтересів учасників (членів) НТ з майновими внесками може бути забезпечений, зокрема, закріпленням на законодавчому рівні обов'язку НТ щорічно публікувати звіти про використання майна, створювати піклувальну раду, що здійснює нагляд за діяльністю НТ, а також розширенням переліку питань, що відносяться до виняткової компетенції вищого органа керівництва НТ, і т. ін.

2. НТ, що надають товари, роботи й послуги безпосередньо своїм учасникам (членам) на оплатній основі.

Розглянемо ситуацію, коли НТ надає за плату своїм учасникам (членам) товари, роботи та послуги, типові для зовнішнього ринку. У порівнянні з НТ з майновими внесками, тут йдеться про придбання недорогого устаткування для спільного користування за рахунок учасників (членів).

З даною ситуацією ми, наприклад, зіштовхуємося, якщо НТ надає різноманітні послуги, включаючи консультування з різних питань, видає професійну друковану продукцію, а також різні товари масового споживання. Уже стало традицією, коли спортивні організації надають у тимчасове користування або ж продають своїм учасникам (членам) спортивний одяг, спортивний інвентар, а також надають їм професійну медичну допомогу, організують для них роботу кафе й т. ін.

У цьому випадку учасники (члени) НТ виступають у ролі, порівнянної з роллю кредиторів. Тут не йдеться про будь-які істотні вкладення, у порівнянні з НТ з майновими внесками. Тому вихід з НТ, як правило, не пов'язаний для учасників (членів) зі значними матеріальними втратами, характерними для НТ з майновими внесками. У найгіршому випадку йдеться лише про втрату заздалегідь сплачених членських внесків.

Усі перераховані види НТ об'єднує відповідність видів діяльності цілям їхнього створення у здійсненні тих завдань, які ставляться перед ними –

досягнення суспільних благ з метою охорони здоров'я громадян, захисту їх прав, задоволення духовних й інших їх нематеріальних потреб. Разом з тим варто розмежовувати предмет статутної діяльності НТ та конкретні правочини здійснення цієї діяльності.

Висновки. Виходячи з вищевикладеного, можна дійти висновку, що в товаристві, в тому числі непідприємницькому, існують два види правовідносин, які регулюються різними методами цивільного права: внутрішньокорпоративні або організаційні, що регулюються методом, за якого рішення більшості є обов'язковим для меншості, та майнові правовідносини, що регулюються методом юридичної рівності сторін з усіма правовими наслідками.

У НТ, в яких майнові внески є значними й виконують функції, аналогічні функціям майнових внесків у підприємницьких товариствах, існує необхідність у додатковому захисті прав і законних інтересів учасників (членів), що може бути забезпечено, зокрема, вдосконаленням системи ведення звітності про діяльність НТ і витрати матеріальних ресурсів; обов'язковим створенням у НТ органів, що здійснюють контроль за діяльністю організації; розширенням переліку питань, що пред'являються до виняткової компетенції вищого органа управління НТ, і т. ін. Якщо ж НТ просто надає своїм учасникам (членам) товари, роботи, послуги, типові для зовнішнього ринку, за певну плату, то вони виступають у ролі, прирівняної до ролі кредиторів. При цьому на учасників (членів) поширюються загальні правила захисту прав кредиторів.

Список літератури:

1. Мозолин В. П. Корпорации, монополии и право США. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1966. 398 с.
2. Гражданское право. Т. 1: учебник / под ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. Изд. 5, перераб. и доп. Москва: «ПБОЮЛ Л.В. Рожников», 2001. 632 с.
3. Про благодійну діяльність та благодійні організації: Закон України від 05.07.2012 р. № 5073-VI. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/5073-17> (дата звернення: 17.11.2017).
4. Про свободу совісті та релігійні організації: Закон України від 23.04.1991 р. № 987-XII. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/987-12> (дата звернення: 17.11.2017).
5. Про кредитні спілки: Закон України від 20.12.2001 р. № 2908-III. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2908-14> (дата звернення: 17.11.2017).
6. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 17.11.2017).
7. Про кооперацію: Закон України від 10.07.2003 р. № 1087-IV. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1087-15/ed20030710> (дата звернення: 17.11.2017).

8. Про громадські об'єднання: Закон України від 22.03.2012 р. № 4572-VI. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4572-17> (дата звернення: 17.11.2017).
9. Спасибо-Фатєєва І. В. Сто проблем зі ст. 100 ЦК. *Юридична газета*. 2004. № 10. С. 18.
10. Борисова В., Казанцев С. До проблеми корпоративних прав учасників підприємницьких товариств. *Вісник Академії правових наук України*. Харків: Право, 2007. № 4 (51). С. 133–140.
11. Конституція України від 28.06.1996 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 17.11.2017).

References:

1. Mozolin, V.P. (1966). *Korporacii, monopolii i pravo USA*. Vol. 1. Moscow: Izd-vo Mosk. un-ta [in Russian].
2. *Grazhdanskoe pravo*. A.P. Sergeev, Ju.K. Tolstoy (Ed.). (2001). Moscow: «PBOJuL L.V. Rozhnikov» [in Russian].
3. Pro blahodiinu diialnist ta blahodiini orhanizatsii: Zakon Ukrainy vid 05.07.2012 r. № 5073-VI. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/5073-17>.
4. Pro svobodu sovisti ta relihiini orhanizatsii: Zakon Ukrainy vid 23.04.1991 r. № 987-KhII. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/987-12>.
5. Pro kredytni spilky: Zakon Ukrainy vid 20.12.2001 r. № 2908-III. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2908-14>.
6. Tsyvilnyi kodeks Ukrainy vid 16.01.2003 r. № 435-IV. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.
7. Pro kooperatsiiu: Zakon Ukrainy vid 10.07.2003 r. № 1087-IV. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1087-15/ed20030710>.
8. Pro hromadski ob'iednannia: Zakon Ukrainy vid 22.03.2012 r. № 4572-VI. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4572-17>.
9. Spasybo-Fatieieva, I.V. (2004). Sto problem zi st. 100 of Tsyvilnyi kodeks. *Yurydychna hazeta*, 10, 18 [in Ukrainian].
10. Borysova, V., Kazantsev, S. (2007). Do problemy korporatyvnykh prav uchasnykiv pidpriemnytskykh tovarystv. *Visnyk Akademii pravovykh nauk Ukrainy*. Kharkiv: Pravo, 4 (51), 133–140 [in Ukrainian].
11. Konstytutsiia Ukrainy vid 28.06.1996 r. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр>.

Кацюба К. В. Правовая природа отношений между непредпринимательским товариществом и его участниками.

Раскрыта сущность правовой природы отношений между непредпринимательским товариществом и его участниками. Проанализированы взгляды ученых на определение и содержание корпоративных прав в непредпринимательских товариществах. Сделан вывод, что в непредпринимательских товариществах существуют два вида правоотношений – внутрикорпоративные и имущественные, которые регулируются различными методами гражданского права.

Ключевые слова: отношения; непредпринимательское товарищество; право участия; членство; имущественные взносы.

Katsiuba Karina V. The legal nature of the relationship between the non-entrepreneurial company and its participants.

The essence of the legal nature of the relationship between the non-entrepreneurial partnership and its participants is revealed. The views of scientists on the definition and content of corporate rights in business associations are analyzed. It is concluded that in business associations there are two types of legal relations – intra-corporate and property, which are regulated by

various methods of civil law.

Keywords: relations; non-entrepreneurial partnership; the right to participate; membership; property contributions.

Надійшла до редколегії 20.11.2017 р.

